

Introducere

Scopul meu este să prezint o scurtă istorie a revoluției ruse în cadrul conceptual al *longue durée**, să cartografiez un secol de istorie, tratându-l ca pe un singur ciclu revoluționar. În versiunea de față, revoluția începe în secolul al XIX-lea (și, mai exact, în 1891, când reacția maselor la criza declanșată de foamete le-a pus pe acestea, pentru prima dată, pe poziții antagonice față de autocrație) și se încheie odată cu prăbușirea regimului sovietic, în 1991.

Ar putea să pară ciudat că o revoluție se întinde pe un secol de istorie. Majoritatea lucrărilor scrise pentru a sluji drept introduceri în acest subiect se concentrează asupra perioadei de dinainte și de după anul 1917. Însă, pentru a înțelege originile revoluției, ale caracterului său violent și ale drumului

* „Durata lungă” (fr. în original) reprezintă conceptul cu care operează istoricii Școlii franceze a Analelor (*L'École des Annales*, denumită după jurnalul său academic, *Annales d'histoire économique et sociale*). Dezvoltată încă de la începutul secolului al XX-lea, Școala Analelor și-a propus studierea structurilor sociale ale Europei medievale și premoderne cu viață îndelungată (de ordinul secolelor) și evoluție extrem de lentă (de exemplu, mentalitățile). Istoria încadrată în durata scurtă, sau evenimentială, este considerată de exponenții acestei școli (Lucien Febvre, Marc Bloch, Philippe Ariès, Georges Duby, Jacques Le Goff) ca fiind domeniul cronicarilor și jurnaliștilor (n. tr.).

tragic de la libertate la dictatură, trebuie să examinăm mai atent trecutul țarist; iar pentru a detecta ecourile sale în timp, revoluția trebuie privită în contextul mai larg al istoriei sovietice. Multe dintre temele primului capitol, care tratează perioada țaristă – absența unei alternative politice la puterea statului; izolarea elitelor educate de oamenii de rând; înapoierea din zona rurală și sărăcia care au împins numeroși țărani să caute o viață mai bună în orașele industriale; coerciția ca bază a autorității în Rusia; precum și extremismul intelectualității socialiste –, toate vor reapărea în capitolele despre anul 1917 și despre regimul sovietic.

Când s-a încheiat revoluția rusă? Istoricii au indicat tot felul de date, în funcție de poveștile pe care au dorit să le spună, fiecare dată în parte fiind justificată de context. Unii și-au încheiat relatarea în 1921, odată cu terminarea războiului civil, când opoziția armată față de regimul bolșevic a fost, în cele din urmă, înfrântă, și când s-a consolidat dictatura sovietică. Alții au pus punct după moartea lui Lenin, în 1924, așa cum am procedat eu însumi în volumul *A People's Tragedy*^{*}, o lucrare ale cărei ecouri se regăsesc în cartea de față. Motivul este acela că, până în 1924, instituțiile de bază, dacă nu și practicile regimului stalinist își făcuseră deja apariția. Vreo câțiva s-au oprit în 1927, odată cu înfrângerea lui Troțki și a opoziției de stânga;

^{*} *A People's Tragedy: The Russian Revolution: 1891–1924* („Tragedia unui popor. Revoluția rusă, 1891–1924”) este o lucrare publicată de Orlando Figes la Editura Jonathan Cape din Londra în 1996. Lucrarea, considerată de *Times Literary Supplement* drept „una dintre cele mai influente o sută de cărți” publicate după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, a câștigat numeroase premii, atât literare, cât și dintre cele decernate cărților de istorie: Wolfson History Prize, WH Smith Literary Award, NCR Book Award, Longman-History Today Book Prize și *Los Angeles Times* Book Prize (n. red.).

sau în 1929, odată cu un nou val revoluționar, acela al colectivizării și industrializării forțate din cadrul primului plan cincinal, sugerând, astfel că, de fapt, economia stalinistă ar fi fost cel mai însemnat rezultat al revoluției din 1917.

Unul dintre cei mai influenți specialiști ai epocii sovietice, Sheila Fitzpatrick*, și-a încheiat scurta istorie a revoluției în mijlocul deceniului al treilea, o perioadă de „retragere”, de abdicare de la obiectivele sale utopice, când schimbările economice structurale ale revoluției lui Stalin se consolidează ca sistem permanent. După cum avea să mărturisească ea însăși, în felul acesta se sugera că Marea Teroare din perioada 1937–1938 nu ar fi fost decât un „post-scriptum monstruos” la revoluție, o aberație explicată de teama de război a regimului, când, de fapt, aceasta a fost o parte a sa intrinsecă și cel mai mare dintr-o serie de valuri de teroare ale căror origini nu pot fi elucidate decât de temerile regimului sovietic, temeri apărute încă din 1917. A elimina Marea Teroare dintr-o istorie a revoluției ruse echivalează, recunoaște Fitzpatrick, cu a scrie o

* Sheila Fitzpatrick (n. 1941), istoric australian specializat în istoria contemporană a Rusiei, profesor universitar al universităților din Sidney și Chicago, fostă președintă a American Association for Slavic and East European Studies și coeditor al publicației *The Journal of Modern History* (1996–2006). Pentru realizările sale academice, Fundația Melon i-a acordat în 2002 distincția Distinguished Achievement Award. Dintre lucrările sale amintim: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* (Oxford University Press, Oxford, 1999) – prima carte tradusă în limba română a autoarei: *Stalinismul de fiecare zi. Viața cotidiană în Rusia sovietică a anilor 1930*, traducere din limba engleză de Alina Popescu, prefață de Sorin Antohi, Editura Corint, București, 2016 –, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization* (Oxford University Press, Oxford, 1999), *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia* (Cornwell University Press, Ithaca, 1992) și *Stalinism: New Directions* (Routledge, 2000) (n. red.).

istorie a Revoluției franceze din 1789, din care lipsește episodul Terorii (1793–1794), cel pentru care a rămas celebră.¹

Marea Teroare nu a fost ultimul val de violență a statului sovietic. Popularea lagărelor de muncă din Gulag, un fenomen pe care Soljenițin îl plasează în centrul experimentului bolșevic, a atins punctul culminant nu în 1938, ci în 1952. Așadar, nu e deloc logic să oprești o istorie a revoluției în momentul în care are loc o încetare a Marii Terori. Dar, ca să fim cinstiți, nu are sens nici să pui punct în 1939 ori în 1941. Cel de-al Doilea Război Mondial nu a întrerupt revoluția, ci i-a întetit focul și i-a lărgit orizonturile.

Bolșevismul a ajuns la perioada sa de maturitate în vremea războiului. Cu disciplina sa militară și cultul sacrificiului, cu disponibilitatea de a jertfi viața oamenilor pentru a-și atinge scopurile, și capacitatea sa de a militariza masele prin intermediul economiei planificate, bolșevismul era făcut să lupte. Războiul a refăurit și a oțelit din nou revoluția. Prin Armata Roșie și unitățile NKVD, imperiul sovietic și-a întărit controlul asupra frontierelor din vestul Ucrainei și din țările baltice, epurând orașe și sate întregi și trimițând în Gulag, cu sutele de mii, insurgenți naționaliști, soldați întorși în țară și „colaboratori” ai germanilor. Bolșevicii au exportat, cu forța armelor, revoluția rusă în statele Europei de Est – mai întâi în 1929–1940, apoi, din nou, în 1945.

Din acest punct de vedere, Războiul Rece poate fi văzut ca o continuare a războiului civil cu participare internațională declanșat de bolșevici în 1917. Ambițiile globale ale conducătorilor revoluției au rămas, în principiu, neschimbate, de la primele lor încercări de a extinde puterea sovietică asupra Europei prin invadarea Poloniei în 1920, până la ultima lor aventură externă, în Afghanistan, după 1979.

Preluarea puterii de către Lenin se întemeiase pe ideea că revoluția nu putea rezista pe cont propriu într-o țară agrară înapoiată precum Rusia, că avea nevoie de susținerea oferită de declanșarea unor revoluții în statele industrializate avansate care i-ar fi putut oferi apoi resursele necesare pentru o industrializare proprie – câtă vreme capitalismul exista, un conflict pe viață și pe moarte între puterile socialiste și capitaliste era inevitabil. Stalin, Hrușciiov, Brejnev și Andropov, nu și Gorbaciov, erau cu toții leniniști, căci împărtășeau această credință.

Până în ultimele zile ale regimului lor, conducătorii sovietici au fost mereu convingși că nu fac altceva decât să ducă mai departe revoluția începută de Lenin. Metodele lor de stăpânire se transformaseră, desigur, în decursul vremii, mai cu seamă după moartea lui Stalin, când se renunțase la teroarea în masă, însă conducătorii s-au considerat, întotdeauna, moștenitorii lui Lenin, care trudeau pentru a duce la îndeplinire aceleași țeluri utopice imaginate de fondatorii statului sovietic: întemeierea unei societăți comuniste a bunăstării materiale pentru proletariat și apariția unui nou tip de ființă umană, colectivă, care să pună interesele generale mai presus de propriile interese. De aceea cred că se poate pleda cu succes că revoluția a constituit un singur ciclu întins pe un secol, care se încheie cu prăbușirea sistemului sovietic, în 1991.

În cadrul acestui ciclu mai lung, voi încerca să explic apariția și decăderea revoluției de-a lungul a trei generații. Prima dintre acestea corespunde perioadei vechilor bolșevici, majoritatea născuți în anii 1870 sau 1880 și care, dacă nu muriseră deja, au fost exterminați în vremea Marii Terori. Idealurile lor utopice și cultura austeră de partid, caracterizată de disciplina

și solidaritatea militară, se conturaseră în anii îndelungați de luptă în ilegalitate, în conspirativitate.

Puterea revoluționară le-a venit însă de la cataclismul numit Primul Război Mondial – care, pe de-o parte, a subminat valoarea vieții omenești, și, pe de alta, a deschis calea către schimbarea naturii înseși a umanității născute din distrugerile războiului de ea însăși provocat – punctul culminant al furiei lor distructive fiind atins în perioada războiului civil, din care bolșevicii au ieșit victorioși și având, totodată, consolidată credința lor că orice fortăreață poate fi luată cu asalt.

Lăsând în urmă câmpiile morții, au purces la construirea unei noi societăți. O problemă, însă, părea insurmontabilă – problema țăranimii, a micilor fermieri care reprezentau trei treimi din populația Rusiei și care erau forța dominantă în economie, cu atitudinile lor individualiste, cu obiceiurile patriarhale și atașamentul față de vechea lume rusă a satului și bisericii. Mulți dintre noii susținători ai partidului – fii și fiice de țărani care fugiseră din satul „înapoiat”, în căutarea unei vieți mai bune – așteptau cu nerăbdare ca revoluția să alunge cât mai repede fantoma Rusiei rurale.

Aici trebuie căutate rădăcinile „revoluției de sus în jos” a lui Stalin, a doua fază a ciclului revoluționar prezentat în această lucrare, care începe cu primul plan cincinal din 1928–1932. Viziunea despre modernitate a stalinismului a insuflat energii noi speranțelor utopice ale bolșevicilor; aceasta mobiliza o întregă nouă generație de entuziaști – tineri muncitori ambițioși, oficialități și tehnicieni născuți la începutul secolului și școliți în spiritul valorilor sovietice – care au impus cu forța colectivizarea și industrializarea peste noapte, și care, în urma epurărilor din anii 1930, au luat locul vechilor elite.

Colectivizarea a reprezentat adevărata revoluție din istoria sovietică – o răsturnare radicală a unui mod de viață țărănesc care se cristalizase în secole de evoluție – și o catastrofă de pe urma căreia țara nu și-a mai revenit niciodată. A fost un holocaust social – un război împotriva țăranimii – care a dus la deșchimbarea a milioane de familii harnice și la dispersarea lor pe întreg teritoriul Uniunii Sovietice. Această adevărată populație nomadă a devenit forța de muncă a revoluției industriale sovietice, ea umplând marile orașe, șantierele de construcții și lagărele Gulagului.

Structurile și instalațiile industriale ridicate de Stalin în anii 1930 au continuat să funcționeze până în ultimele clipe ale sistemului sovietic. Planurile sale cincinale au devenit modelul comunist de dezvoltare exportat în întreaga lume și s-a spus despre ele că ar fi fost cauza victoriei militare sovietice din 1945 – precum și justificarea, argumentul rațional menit să explice orice rezultat pozitiv al Revoluției din Octombrie, potrivit propagandei sovietice. Dar realizările acestea au avut costuri umane uriașe – cu mult mai mari decât orice își va fi închipuit cineva înainte de deschiderea arhivelor, în 1991 –, dimensiunile lor copleșitoare obligându-ne să chibzuim la natura morală a regimului sovietic în termenii utilizați anterior doar de istoricii nazismului.

Discursul lui Hrușciiov în care acesta a denunțat crimele lui Stalin marchează începutul celei de-a treia și ultime faze a revoluției. Sistemul sovietic nu și-a mai revenit niciodată din criza morală declanșată de dezvăluirile făcute de Hrușciiov la cel de-al XX-lea Congres al Partidului, din 1956. În următorii treizeci de ani, conducerea nu a mai avut o părere unitară în privința ducerii mai departe a moștenirii lui Stalin, și nici chiar a recunoașterii influenței acestuia, altfel decât în calitate

de conducător în vreme de război. Poporul însuși era scindat între victimele lui Stalin, pe de o parte, și cei care îi venerau amintirea sau se mândreau cu realizările sovietice din anii conducerii sale, pe de altă parte. Însă discursul acesta a reprezentat momentul definitoriu al unei generații tinere, care s-a identificat cu anii „dezghețului” lui Hrușciov (așa-numiții *șestidesiatniki*, „șazeciști” sau „generația anilor 1960”). Printre ei se număra și un tânăr care absolvise în 1955 facultatea de drept a Universității din Moscova pe nume Mihail Gorbaciov, ale cărui idei de reînnoire socialistă au fost sădite de programul de „de-stalinizare” inițiat de Hrușciov.

Sarcina dificilă a tuturor liderilor sovietici din ultimele decenii a fost să mențină încrederea poporului în revoluție, câtă vreme evenimentul în sine devenea un reper istoric tot mai îndepărtat. Problema devenea acută atunci când venea vorba de generația născută după 1945: membrii acesteia erau prea tineri până și pentru a mai simți că aveau vreo legătură cu „Marele Război pentru Apărarea Patriei”, celălalt mare mit sovietic după „Marea Revoluție Socialistă din Octombrie”.

Mai bine educați și sofisticăți comparativ cu generația erei staliniste, copiii născuți în Uniunea Sovietică după război erau mai puțin angajați în istoria revoluționară și mai degrabă atrași de muzica, filmele și hainele occidentale. A dus asta, oare, în mod inevitabil, la prăbușirea lentă a sistemului sovietic? E, oare, soarta oricărei revoluții să rămână fără benzină, să moară de bătrânețe, dacă are o viață la fel de lungă ca aceea a Uniunii Sovietice? Strategia chineză (liberalizarea pieței în cadrul unui stat cu un partid unic) ar fi putut fi o alternativă temporară pentru conducerea sovietică în vremea lui Andropov și Gorbaciov, dar nu este sigur că modernizarea economică ar fi putut salva sistemul pe termen lung (căci populația Uniunii

Sovietice uitase cum să muncească). În ultimă instanță, devotamentul lui Mihail Gorbaciov față de reforma politică – o credință cu rădăcini în idealurile sale leniniste – a dat lovitura de grație sistemului.

În 2017, la împlinirea unui secol, mass-media globale vor reflecta asupra revoluției, și e un moment prielnic să privim în urmă la fatidicul an 1917. La o generație după colapsul regimului sovietic, vedem revoluția în altă lumină – nu ca parte din politica Războiului Rece ori din sovietologie, ci ca istorie, o serie de evenimente cu un început, o continuare și un final.

Distanța ne îngăduie să privim revoluția dintr-o perspectivă nouă și să punem iarăși marile întrebări referitoare la ea: de ce în Rusia? De ce cu Lenin? De ce a eșuat? Și: ce semnificație a avut? Iată niște întrebări la care merită să cugeți și în pragul centenarului, așa cum a meritat să cugeți și în cei o sută de ani care au trecut.

Văzută din perspectiva prezentului, revoluția ni se înfățișează altfel decât în 1991. Astăzi, mai mult ca oricând, comunismul ne pare o etapă de istorie complet depășită. Capitalismul are crizele sale, e adevărat, însă, în afara Coreei de Nord, nimeni nu mai consideră modelul sovietic al economiei planificate ca o alternativă viabilă, nici măcar în China sau în Cuba. Rusia a pierdut enorm din forța sa pe plan mondial. Pierderea imperiului și a influenței sale în străinătate este atât de spectaculoasă, că nu poți să nu te întrebi cum de au putut să se mențină Uniunea Sovietică și estul Europei laolaltă atâta vreme. În ciuda recenteii intervenții din Ucraina, Rusia nu mai este amenințarea agresivă de odinioară. Nu mai pornește războaie în afara granițelor sale. Din punct de vedere economic,

Rusia de astăzi este o umbră palidă a forței pe care o reprezenta în pragul Primului Război Mondial. Șaptezeci de ani de comunism au distrus-o. Totuși, tradiția statului autoritar a renăscut în Rusia, într-un mod cu totul neașteptat. Această renaștere, care se bazează pe recuperarea de către Putin a trecutului sovietic, ne impune să aruncăm o nouă privire asupra bolșevismului, asupra cauzelor și moștenirii sale, din perspectiva duratei lungi a istoriei.